

Sokoto Devleti Kuruluş Döneminde Arap Dili (1812-1817)

Arabic Language During the Foundation Period of Sokoto State (1812-1817)

Kübra DAMARCAN YÜCE

Bağımsız Araştırmacı
Independent Researcher
Burdur, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-0747-8077>
kbdamarcan@gmail.com

Tunahan ERDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Akdeniz University, Faculty of Theology
Department of Arabic Language and Rhetoric
Antalya, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-3374-6063>
<https://ror.org/01m59r132>
tunahanerdogan1234@hotmail.com

Atıf | Cite as

Kübra Damarcan Yüce, Tunahan Erdoğan, "Sokoto Devleti Kuruluş Döneminde Arap Dili (1812-1817)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55 (Aralık 2025), 95-117.

Yayın Bilgisi | Article Information

Yayın Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

DOI: [10.59149/sduifd.1709615](https://doi.org/10.59149/sduifd.1709615)

Başvuru Tarihi | Submitted: 30/05/2025

Kabul Tarihi | Accepted: 22/12/2025

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (alan editörü ve yayın kurulu), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeli ile incelendi. Bu makale intihal.net kullanılarak tarandı ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Yazarlık Katkı Oranı Beyanı: Makaleye birinci yazar %60 oranında, ikinci yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Mali Destek: Bu araştırmayı desteklemek için fon kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakkı ve Lisans: Dergide yayımlanan makalelerin telif hakkı yazarlara, ticari kullanım hakkı ise dergimize aittir. Yayımlanan çalışmalar CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Etik Bildirim:

Mail: sduilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd/policy>

Review: Single anonymized- Two internal (Field Editor and Editorial Board) and Double anonymized- Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (intihal.net)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: During the preparation of this study, no artificial intelligence-based tools or applications were used. All content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Author Contribution Statement: The first author contributed 60% to the article, and the second author contributed 40%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained through literature review/published sources.

Financial Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Conflict of Interest: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyrights and License: The copyright of articles published in the journal belongs to the authors, but the commercial use rights are owned by our journal. Published works are made available under an open access CC BY-NC-ND 4.0 license.

Complaints:

Mail: sduilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduifd/policy>

Sokoto Devleti Kuruluş Döneminde Arap Dili (1812-1817)*

Öz

Sahrâaltı Afrika ülkelerinden Nijerya’da yaygın olarak Arap diline rastlanmaktadır. Bu çalışma Arap Yarımadasına uzak olmasına rağmen yerel dillerden farklı, yeni bir dil konumundaki Arap dilinin Nijerya’da kullanılır ve anlaşılır bir dil olmasının nasıl gerçekleştiği sorusuna çözüm aramaktadır. Nijerya tarihindeki Sokoto Devleti döneminde bilhassa, kurucusu Osman b. Fûdî (ö. 1817) döneminde Arapçanın revaç bulduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Sokoto Devletinin ilk dönemlerinde Arapçanın durumunu ele almak Nijerya’da kullanılan Arapçanın varlığını tarihsel düzlemde anlaşılabilir bir zemine oturtacaktır. Dolayısıyla bu makalede söz konusu devlette Arap dilinin yerleşme ve gelişimine zemin hazırlayan unsurların izi sürülmüştür. Bu çerçevede öncelikle Sokoto Devletinden önceki dönem tarihî, dinî, ilmî ve etnik yönleriyle deskriptif yönetime dayalı olarak incelenmiştir. Sokoto Devletinin kurulduğu yer olan Hevsâ Bölgesinin Arapça ile tanışma serüveni ele alınmıştır. Bölgede önemli iki etnik unsur, bölgenin yerlileri Hevsâlar ve İslâm şeriatına hassasiyetleri ile tanınan Fûlânîlerdir. Fûlânîler, Sokoto Devletinin kurulmasında başrolü üstlenmiştir. Hevsâ halkının arasında dinî-ahlaki güzellikleri yayma amacıyla başlattıkları hareket, zamanla siyasi bir boyut kazanmıştır. 1812 yılında Sokoto Devleti kurulmuş ve Hevsâ Devletleri birer birer Sokoto Devletine katılmıştır. Makalede Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Arap dilinin gelişimi incelenmiştir. Arap dilinin Sokoto Devletinin kuruluş dönemindeki durumuna ışık tutması amacıyla bu dönemde yazılan eserler incelenmiştir. Yazılan eser türleri sınıflandırılarak metinlerin Arap dili yönünden analizi yapılmıştır. İncelediğimiz metinlerde veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Son olarak Sokoto Devletinin kuruluş dönemindeki Arap dili eğitimi araştırılmıştır. Eğitimde kurumsallaşmanın gerçekleşip gerçekleşmediği sorgulanmış, Arapçanın hangi kurumlarda nasıl okutulduğu ve Arap dili eğitiminin yerel halkta yansımaları incelenmiştir. Sonuç olarak Nijerya ve Nijerya’ya komşu Afrika devletlerinin sömürge öncesi dönemde başta yazı, edebiyat ve hitabet olmak üzere entelektüel birikimleri mevcuttur. Bu birikim dar bir coğrafya tarihinde gerçekleştirdiğimiz dil analizinden de anlaşılmaktadır. Sokoto Devleti kurulmadan önceki tarihlerde Hevsâ Bölgesinde Arap dili ve İslâm ilimlerine dair çalışmalar olsa da Sokoto Devleti kurulduktan sonra bu ilmî faaliyetler hız kazanarak zirveye ulaşmıştır. Kabileler arasında küçük çapta varlık gösteren Arapça eğitimi artık devlet desteği kazanmıştır. Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Hevsâ coğrafyası yüzlerce Arapça kitabın telifine sahne olmuştur. Arap dili ile yazılan eserlerde genellikle İslâm’ın yayılması ve din ilimlerinin halka öğretilmesi amaçlanmıştır. Sokoto Devletinde Arapça eser veren yazarların incelenmesi neticesinde bu konuda Fûdî ailesinin öne çıktığı tespit edilmiştir. Abdullah b. Fûdî gibi yazarların Arap dilini ustaca kullandığı anlaşılmaktadır. Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Arap dili ile yazılan yüzlerce eserin İslâm eğitimi ve ahlakının etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. Benzer şekilde medrese ve kurumlarda Arap dili eğitimi yanında Kur’ân öğretimi, kelâm, fıkıh, hadis gibi İslâm ilimlerine öncelik verilmiştir. Kur’ân medresesi, hafızlık medresesi ve İslâm ilimleri medresesi olarak sınıflandırılan kurumlarda Arap dili kullanılmıştır. Bu noktadan hareketle Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Arap dilinin yayılması Müslümanların İslâm ilimlerini öğrenme, öğretme ve yaşama çabaları ile açıklanabilmektedir. Bu amaçla bölge halkı İslâmiyet’le sadece inanç alanında değil medeniyet, dil ve ilim alanında da büyük kalkınma yaşamıştır. Arap dili, bu bölgede yaşayan yerlilere ve bilhassa âlimlere asırlardır nesilden nesile zenginleşerek aktarılan İslâm literatürünün anahtarını sunmuştur. Anadolu ve Kuzey Afrika coğrafyalarında dilleri ve kültürleri farklı olan Müslümanlarda olduğu gibi Sokoto Devletinde de Arap dilinin İslâmiyet’i temsil eden ortak bir dil olduğu ve İslâm ilimleri için bir anahtar olarak telakki edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Arap dili, Afrika, Nijerya, Sokoto Devleti, Osman b. Fûdî.

* Bu makale 2025 yılında Kübra Yüce tarafından Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Dr. Öğr. Üyesi Tunahan Erdoğan danışmanlığında hazırlanan “Sokoto Devletinin Kurucusu Osman b. Fûdî Döneminde Arap Dili” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. / This article is produced from the master’s thesis titled “The Arabic Language During the Period of Osman b. Fûdî, Founder of the Sokoto State,” prepared in 2025 by Kübra Yüce at the Burdur Mehmet Akif Ersoy University Institute of Social Sciences under the supervision of Assistant Professor Tunahan Erdoğan.

Arabic Language During the Foundation Period of Sokoto State (1812-1817)

Abstract

In Nigeria, a Sub-Saharan African country, the Arabic language is widely spoken. This study explores how Arabic, a new language distinct from the local languages despite its remoteness from the Arabian Peninsula, became a widely used and understood language in Nigeria. It has been established that Arabic gained popularity during the Sokoto State period, particularly during the reign of its founder, 'Uṭmān ibn Fūdī (d. 1817). In this context, examining the status of Arabic in the early periods of the Sokoto State will provide a historically understandable foundation for the existence of Arabic in Nigeria. Therefore, this article traces the factors that paved the way for the establishment and development of the Arabic language in this state. Within this framework, the period preceding the Sokoto State is examined using a descriptive method, encompassing historical, religious, scientific, and ethnic aspects. The journey of Arabic adoption in the Hawsā Region, where the Sokoto State was established, is discussed. Two important ethnic groups in the region are the Hawsā, the indigenous people of the region, and the Fulani, known for their sensitivity to Islamic Šarī'a. The Fulani played a leading role in the establishment of the Sokoto State. The movement they initiated to spread religious and moral values among the Hawsā people gradually gained a political dimension. The Sokoto State was established in 1812, and the Hawsā states were incorporated one by one. This article examines the development of the Arabic language during the founding of the Sokoto State. Works written during this period are examined to shed light on the Arabic language's status during the founding of the Sokoto State. The types of works written were classified, and the texts were analyzed from an Arabic perspective. Data analysis was employed in the analyzed texts. Finally, Arabic language education during the founding of the Sokoto State was investigated. It explored whether institutionalization had occurred in education, examined how and in which institutions Arabic was taught, and examined the impact of Arabic language education on the local population. In conclusion, Nigeria and neighboring African states possessed intellectual resources, particularly in writing, literature, and oratory, during the pre-colonial period. This wealth is evident in the linguistic analysis we conducted within a narrow geographical area. While studies on the Arabic language and Islamic sciences existed in the Hawsā region before the establishment of the Sokoto State, these scientific activities accelerated and reached their peak after the establishment of the Sokoto State. Arabic education, which had existed on a small scale among the tribes, now received state support. During the founding of the Sokoto State, the Hawsā region witnessed the publication of hundreds of Arabic books. Works written in Arabic generally aimed to spread Islam and teach religious sciences to the public. An examination of Arabic writers in the Sokoto State has identified the Fūdī family as prominent in this field. Writers such as 'Abd Allāh ibn Fūdī appear to have mastered the Arabic language. It has been determined that hundreds of works written in Arabic during the founding of the Sokoto State were shaped by Islamic education and moral values. Similarly, in madrasas and institutions, priority was given to teaching the Qur'ān, Islamic sciences such as theology, jurisprudence, and ḥadīth, in addition to Arabic language instruction. In institutions classified as Quranic madrasas, Quranic memorization madrasas, and Islamic sciences madrasas, the Arabic language was used. From this perspective, the spread of the Arabic language during the founding of Sokoto State can be explained by Muslims' efforts to learn, teach, and practice Islamic sciences. To this end, the people of the region experienced significant progress not only in faith but also in civilization, language, and science with the advent of Islam. The Arabic language provided the indigenous people of this region, and especially scholars, with the key to Islamic literature, which has been enriched and passed down from generation to generation for centuries. It has been established that, as with Muslims of diverse languages and cultures in Anatolia and North Africa, the Arabic language in Sokoto State is a common language representing Islam and is considered a key to Islamic sciences.

Keywords: Arabic language, Africa, Nigeria, Sokoto State, 'Uṭmān ibn Fūdī.

Giriş

Batı Afrika'da ülkelerinden olup Atlas Okyanusu'nun kıyısında yer alan Nijerya, 228 milyon nüfusu ile Afrika'nın en kalabalık ülkesidir. İki yüz elli farklı etnik gruptan oluşan Nijerya'nın kuzeyinde Hevsâ ve Fûlânî, güneyinde ise Yoruba ve İbo kabileleri etnik olarak baskındır. Nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmakla birlikte

Afrika'nın en fazla Müslüman nüfusuna sahip ülkesidir. Özellikle ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda Müslüman nüfus yoğun olarak yaşamaktadır. Ülkede Müslümanların dışında Hristiyan, Putperest ve muhtelif inançlara mensup kimseler de yaşamaktadır.¹

Nijerya bugün, tarihte İslâm-ilim kültür merkezleri olarak tanıdığımız Mekke, Medine, Şam, Mısır, Mâverâünnehir ve İstanbul gibi şehirlere coğrafi olarak uzak denilebilecek bir konumda bulunan bir Sahrâaltı ülkesidir. Bu uzaklığa rağmen ülkede yaygın olarak İslâm medeniyetinin ortak dili olan Arap diline rastlanmaktadır. Yerel halkın sosyal yaşamına dair izlenimlerini kaydeden Mervyn Hiskett (ö. 1994), Nijerya'nın bağımsızlığı sonrası (1960) İngilizcenin resmî dil ilan edilmesine rağmen bölgede Arap dilinin durumunu şu cümlelerle anlatmıştır:

"Müslümanlar kutsal kitapları Kur'ân-ı Kerim'i yüksek sesle ve coşkuyla okurlar. Kur'ân ayetlerinin anlamlarından dem vuran ilâhiler dillendirilmektedir. Bu avlular aynı zamanda farklı dillerin konuşulduğu mekanlardır. Fûlânîler ana dilleri Fulfulde yanında Hausa ve Tuarek dillerini de konuşmaktadırlar. Ulemâ sınıfı ise dinî metinlerin dili diyebileceğimiz Arapçayı kendi aralarında akıcı bir üslupla kullanmaktadırlar."²

Hiskett'in bu tasviri bölgede Arap dilinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu hissettirmekle birlikte Arapçanın hangi zaman aralığında bu denli yerleştiğine merak uyandırmaktadır. Nijerya'da Arapçanın gelişimini araştıran Ahmet Sait Galadançî Nijerya'da Arapçanın başlangıçtan bugüne dek geçirdiği aşamaları beş döneme ayırmaktadır.³ Bu dönemler içinde Arap dilinin bölgede istikrar bulduğu dönem, Sokoto Devletinin kuruluş dönemi yani Osman b. Fûdî dönemidir (1812-1817). Aynı zamanda bu dönem bölgede İslâmiyet'in hâkim din olduğu dönemdir. Dolayısıyla Sokoto Devletinin kuruluş dönemindeki Arapçanın durumunu ele almak bağımsızlık sonrası Nijerya'da kullanılan Arapçanın varlığını tarihsel düzlemde anlaşılabilir bir zemine oturtacaktır. Bu makalede söz konusu devlette Arapçanın yerleşme ve gelişimine zemin hazırlayan unsurların izi sürülecektir. Nijerya tarihi üzerine araştırma yapan herkesin karşılaşacağı üzere bölgenin kuzey ve güney tarihleri farklılık arz etmektedir. Sokoto Devleti, çoğunlukla Kuzey Nijerya bölgesinde yer alan Hevsâ Şehir Devletleri üzerinde kurulmuştur. Hevsâ Devletleri, 7.-11. yüzyıllar arasında Kuzey Nijerya bölgesine yerleşen Hevsâ etnik grubunun yoğunlukta bulunduğu küçük site devletleridir.⁴ Bu site

¹ Muhammed Hamis Zevke, *Coğrafiyeti'l-âlemi'l-İslâm* (İskenderiyye: Dâru'l ma'rifeti'l-câmi'iyye, 2000), 456-464; Aydoğan Köksal, "Nijerya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/108-109; T.C. Ticaret Bakanlığı (T.C. TB), "Nijerya Ülke Profili" (Erişim 21 Nisan 2025).

² Mervyn Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman dan Fodio* (Evanston: Northwestern University Press, 1982), 19-36; Metnin tercümesi Özköse'den alıntılanmıştır: Kadir Özköse, *Sûfî Dâvetten Devlete Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 215.

³ Şeyh Ahmet Sait Galadançî, Nijerya coğrafyasındaki Arap dili tarihini beş döneme ayırır: 1- İmparatorluklar ve Devletler Dönemi (10-13. yüzyıl) 2- İslâmiyetin Yayıldığı ve İlmî Seyahatlerin Yoğunlaştığı Dönem (14-18. yüzyıl) 3- Sokoto Devleti Dönemi (19. yüzyıl) 4- İngiliz Sömürge Dönemi (1903-1960) 5- Bağımsızlık Dönemi (1960 ve sonrası) bk. Ahmet Sait Galadançî, *Hareketi'l-Lugâti'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nicîrya* (Kano: Şirketü Dâri'l-Ummeh, 2016), 31.

⁴ Site Devleti: Kendi kendini yöneten yurttaşların oluşturduğu bir şehir ile ona bağlı bölgelerden oluşan küçük devletçiklerdir. Bk. Claude Dubois, "Site", *Büyük Lügat ve Ansiklopedi (Meydan Larousse)*, ed. Safa Kılıçoğlu-vd. (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1973), 11/390.

devletleri tek çatı altında toplanamamış tarih boyunca rekabet içinde birbirleriyle savaşılmıştır.⁵ Hevsâların bu parçalanmış vaziyeti bölgedeki Songay,⁶ Kânim, Bornu⁷ gibi daha büyük imparatorlukların boyunduruğu altında yaşamalarına neden olmuştur.⁸

Bölgede önemli başka bir etnik unsur, İslâm şeriatına hassasiyetleri ile tanınan Fûlânîlerdir. Fûlânîler, Sokoto Devletinin kurulmasında başrolü üstlenmiştir. Hevsâ halkının arasında dinî-ahlaki güzellikleri yayma amacıyla başlayan hareket, zamanla siyasi bir boyut kazanmıştır.⁹ 1812 yılında Sokoto Devleti kurulmuş ve Hevsâ Devletleri birer birer Sokoto Devletine katılmıştır.¹⁰ Sokoto Devleti ile Hevsâ Bölgesinde ilk kez siyasi birlik sağlanmış ve 19. asrın sonunda bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir.¹¹ Sokoto Devleti 1850 yılına kadar topraklarını genişletmiş bu yıldan sonra mevcut topraklarını korumakla meşgul olmuştur. 19. yüzyıl sonlarına doğru ülkede birliğin bozulması, hanedan üyeleri arasında saltanat kavgalarının başlaması devletin zayıflamasına yol açmıştır.¹² Bir taraftan Avrupa sömürgesi bölgede yayılmaktadır. Özel şirketler eli ile başlayan sömürge faaliyetleri 1 Ocak 1900 tarihinde Nijerya'nın İngiliz sömürgesi ilan edilmesiyle artarak devam etmiştir. Nihayetinde 15 Mart 1903'te başkent Sokoto işgal edilmiştir. Bu olaylar neticesinde yaklaşık bir asırdır hüküm süren Sokoto Devletinin hâkimiyeti sona ermiştir.¹³

Araştırmamızda Sokoto Devleti kuruluş dönemindeki Arap dilinin durumu incelenmiştir. Çalışmada tarih-İslâm-Arap dili faktörleri etrafında Nijerya'daki Arap dili hareketi tarihsel, sosyolojik ve kültürel-antropolojik çözümlemeler yoluyla ve bütüncül

- ⁵ J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa* (Oxford: Oxford University Press, 1962), 126.
- ⁶ Songay İmparatorluğu 1464-1591 yıllarında hüküm sürmüş, günümüzün Batı Afrika uluslarının Nijer, Nijerya, Moritanya, Mali, Burkina Faso, Benin, Gine, Gine-Bissau, Senegal ve Gambiya bölgelerine hakim olmuştur. Bk. George Kintiba, "The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past", *International Journal of Humanities and Social Science* 8/10 (2018), 38.
- ⁷ 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüş olan Bornu Devletinin kuzeyinde Büyük Sahrâ, güneyinde Adamava, doğusunda Çad gölü ve batısında Hevsâ ülkesi bulunmaktaydı. Bk. Davut Dursun, "Bornu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/293.
- ⁸ Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya min 1750 ilâ 1960 'âmu'l-istiklâl* (Kano: Dâru'l-ümmeti li vekaleti'l-matbûâtî, 2014), 93-95; Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", çev. Kadir Özköse, *Dini Araştırmalar* 7 (2004), 357-358; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 40-45; Ahmet Kavas, "Nijerya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/111; H. A. S. Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi Nijerya'da Etnik ve Dinî Çatışma*, çev. Kadir Özköse (Konya: Ensar Yayıncılık, 2008), 20.
- ⁹ Muhammed Bello, *İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr* (y.y., ts.), 64; Ahmed Muhammed Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, çev. Ömer Gündüz (İstanbul: Şafak Yayınları, 1991), 111; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 86-87.
- ¹⁰ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 110-133; Ahmet Kavas, "Osman b. Fûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/466.
- ¹¹ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 23; Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 362; Ahmet Kavas, "Sokoto", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).
- ¹² Abdullah İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-İsti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye* (Kuveyt: 'Âlemu'l-Ma'rife, 1989), 42-45; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 253.
- ¹³ İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-İsti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye*, 56-57; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 271-277; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 303-318; Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 365.

bir yaklaşımla tahlil edilmiştir. Öncelikle Sokoto Devleti öncesi Arap dili hareketinin tarihsel serüveni ele alınmıştır. Ardından Sokoto Devleti döneminde Arapça yazılan eserler incelenmiştir. Yazılan eser türleri sınıflandırılarak metinlerin Arap dili yönünden analizi yapılmıştır. Arapçanın hangi kurumlarda nasıl okutulduğu ve Arapçanın yerel halk arasında nasıl karşılık bulduğu incelenmiştir. Genelde eğitim-öğretim daha özeldir ise Arap dili öğretimi için kurumsallaşmanın gerçekleşip gerçekleşmediği araştırılmıştır.

1. Sokoto Devleti Öncesi Hevsâ Bölgesinde Arap Dilinin Durumu

Hicrî ilk asırda Afrika'nın kuzeyinde İslâmiyet ve Arap dilinin yayılmaya başladığı bilinirken Sahrâaltı Afrika'daki Hevsâ Bölgesi hakkında bu döneme ait yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁴ Ancak Hevsâ coğrafyasının eski tarihlerden itibaren önemli ticaret merkezlerinden olduğu ve en geç 10. asırdan itibaren Araplarla ticari temas halinde bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafyaya Arapça ilk kez ticaret yoluyla ulaşmıştır. Araplardan ithal edilen ve yerlilerce bilinmeyen ipek, safran, eyer gibi bazı ürün isimleri Arapça lafızlarıyla bölge halkının diline yerleşmiştir.¹⁵

Müslümanların yaşadığı Batı Afrika ile ticari; Songay ve Bornu Devletleriyle siyasi ilişkiler Hevsâ Bölgesinde Arapçanın yayılmasında etkili olmuştur. Bu toprakların Afrika hac yolu üzerinde bulunuyor olması da Arapçanın yayılmasında önemli bir faktördür. Emirler, âlimler ve halktan oluşan hacılar gerek hac yolunda gerekse dönüş yolunda İslâm'ın ve Arapçanın yayılmasına katkı sağlamıştır. Hac ziyaretinde bulunan hükümdarlar "el-Hâc" lakabıyla anılmıştır.¹⁶

Hevsâ Bölgesinde İslâm'ın ve Arapçanın yayılmasında en büyük katkılardan bir diğeri farklı şehirlerde çeşitli tarzlarda kurulan medreselerdir. İslâm'ın yayılmasıyla şehir ve küçük kasabalarda medreselerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Kano, Katsina, Zarya ve Sokoto şehirlerinde bu medrese ve kurumlar çoğalmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla Arapçanın öğretilmesinde ve yayılmasında bu kurumların baş rolü üstlendiği rahatlıkla söylenebilir

¹⁴ Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 13.

¹⁵ Galadançî, *Hareketu'l-Lugâti'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 59; Yusuf Fadıl Hasan, "el-Cüzûrû't-târihiyye li'l-'alâkât el-'Arabiyye el-İfrîkiyye", *el-'Arap ve'l-Afrika* (Beyrut: Merkezi dirâseti'l-vahdeti'l-murabbiyye, 1987), 39.

¹⁶ Âdem Abdullah İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, thk. Abdulhafiz Uladisü (Kahire: Mektebetu'l İskenderiyye, 2014), 70-74; Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 62-63; Ticani Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmili'l-intişâr", *el-'Arabiyye fî'l-Âlem el-Luğatu'l-'Arabiyyetu fî Nîcîrya*, ed. Abdulbâkî Muhammed (Riyad: Merkezi Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007), 7/12-14.

¹⁷ Abdurrahman Muhammed Ali Mekki, *Muessesâtü't-Ta'limi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya* (Câmi'atu Hartum, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 67; Kâsım Bedmasay, "Siyâsatu't-Ta'lim Nîcîriyye Ticâhe Ta'limi'l-'Arabiyye", *el-'Arabiyye fî'l-âlem el-lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, ed. Abdulbâkî Muhammed (Riyad: Merkezi Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007), 7/69; Fadiye Abdulaziz İbrahim Katanî, "el-Merâkizu'l-hadariyye fî karrâti'l-İfrîkiyye", *et-Ta'limu'l-'Arabî el-İslâmî fî Ifrîkiyye*, ed. Cafer Abdusselam (Dâru'l-keleme li'n-neşri ve't-tevzî', 2015), 67-68; Erik Gilbert-Jonathan T. Reynolds, *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*, çev. Mehmet Demirkaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 84-85.

Sokoto topraklarında İslâm'ın ve Arapçanın yayılmasında siyasi faktörler de etkili olmuştur. Hevsâ bölgesinin kuzeyindeki Kano bölgesinde bu konuda çaba harcayan ilk Müslüman Kralın Ali Yagi b. Sâmiyâ (ö. 1395) olduğu rivayet edilmektedir. 14. yüzyılda Kral Yagi döneminde bölgenin ilk kez Arap harfleri ile tanıtıldığı kaydedilmektedir. Kaynaklarda ismi geçen Muhammed Rumfa (ö. 1499) ise şehri imar etmiş ve âlimleri toplamıştır. Yine bu süre zarfında Senegal'deki Mandigo kabilesinden "Vangara" denilen kırk kişilik bir grup din adamı, Kano'ya gelmiş ve Arap dili öğretimine başlamıştır.¹⁸ Kuzey ve Batı Afrika'dan çok sayıda İslâm âlimi bölgeyi ziyaret etmiş, irşat faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bazıları bu amaç doğrultusunda bölgeye yerleşmiştir.¹⁹ Özellikle 14. yüzyılda Afrika'nın önemli İslâm-kültür merkezi olarak bilinen Tinbüktü'de yetişen âlimler, bölgede İslâm'ı yaymakla beraber Arapça öğretimine katkı sağlamıştır.²⁰

Bu gelişmelerle birlikte İslâmiyet ve Arap dili 1500 yılına kadar bölgede varlığını hissettirir bir konuma ulaşır. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Fûlânî etnik grubu batıdan Sokoto bölgesine doğru göç etmeye başlar. İlmî ve dinî donanımları yüksek olan Fûlânîler sayesinde bölgede Arap dili daha aktif olarak kullanılır hale gelir. Fûlânîler, beraberinde daha önce burada bulunmayan akaid ve dil kitapları getirir. 16. yüzyılın başlarında Hevsâ şehirlerinden olan Kano ve Katsina doğudan, batıdan ve Sahrâ coğrafyasından pek çok âlimi kendine çeken bir İslâm ilim-kültür merkezi haline gelir.²¹ Buralarda yetişen alimler ve onların yazdıkları eserler bölgedeki ilmî hareketliliği ispatlar niteliktedir. Bölgeye gelen âlimler arasından Faslı Abdurrahman b. es-Sevkinî (ö. ?), Mısır'dan gelip Katsina'ya yerleşen et-Tâzahtî (ö. ?/1503) gösterilebilir. et-Tâzahtî, el-Mağilî'nin ders halkalarına katılmış ardından doğuya seyahat etmiştir. Fakih Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520), Ebû'l Abbas el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) gibi meşhur Doğu âlimlerinin sohbetinde bulunmuştur. Ömrünün sonlarını Katsina'da geçirmiştir. *Muhtasaru Halîl'e* şerh ve ta'lik yazdığı bilinmektedir.²²

17. yüzyılda ise Hevsâ Bölgesinde âlimler tarafından Arapça eserler telif edilir. "Dan Marina" olarak bilinen Muhammed Katsinavî İbn es-Sibağ bu âlimler arasında sayılabilir. Bornu ve Katsina emirlerinin mücadelelerini metheden kasideleri mevcuttur. el-Fazazî'nin (ö. 627/1230) *'İşrîniyyât'*ına şerh yazdığı bilinmektedir.²³

¹⁸ Bertram A. Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", ed. Hiroshi Nara ve Hope Goldman, *Kansas Working Papers in Linguistics* 6 (1981), 107; Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nîcirya*, 40.

¹⁹ Zebâdiye Abdulkâdir, *Dirâse 'an Ifrikiyya cenûbi's-sahrâ fi me'asir ve müellifâtî'l-'Arabî ve'l-Muslimî* (y.y.: Dîvânü'l-matbû'âtî'l-câmi'yye, ts.), 130-131; Hilal Görgün, "Hevsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/278-281; Kadir Özköse, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 156-162; Mekkî, *Muessesâtü't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nîcirya*, 62.

²⁰ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir* (Beyrut: y.y., 1980), 304; Mehdi Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", *Târîhu Ifrikiyya el-âm -el-Lecnetu'l-'ilmiyye ed-duveliyye li tahrîri târîhi Ifrikiyya el-âm (unesco)-* (Matba' el-Kathulukya, 1988), 4/294-295.

²¹ Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nîcirya*, 64.

²² Bello, *İnfâku'l-meysûr fi târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 19.

²³ Bello, *İnfâku'l-meysûr fi târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 19; İbrahim Yusuf Muâz, *Melâmihi tetavvuri's-şî'ri'l-'Arabî fi Vilâyeti Kaçina (Nijerya)* (Omdurman: Ummu Durman İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15-

“Dan Masanî” olarak bilinen Katsina doğumlu Muhammed b. Masanî el-Bornuvî de 1600’lü yıllarda yaşamıştır. Bölgenin önemli âlimlerinden olup Arapça eserler telif etmiştir. Eserlerinden meşhurları *Şifâ’u’r-ribâ* ve el-Fazazî’nin *İşrîniyyât* eserini şerh ettiği *Nefehâtü’l-’anberiyye*’dir. Diğer pek çok eseri de günümüze kadar ulaşmıştır. Muhammed Mevdî el-Katsinavî bölgenin diğer önemli âlimidir. Müslüman toplumunun ıslahını amaçlayan kitaplar telif etmiştir. İki yüz on iki beyitten müteşekkil *Sarfu’l-’mân* isimli eseri nasihat niteliğinde olup müminleri kötü ahlaktan sakındırmayı hedeflemektedir.²⁴

18. yüzyılda da Arap dili ile ilmî hareketlilik devam etmiştir. Muhammed b. Muhammed el-Fûlânî el-Katsinavî bu dönemde bölgenin önemli âlimlerindendir. Hac seyahati gerçekleştirmiş, yolculuk esnasında Kahire’deki ilim meclislerine katılmıştır. Pek çok ilimde ilerlemiştir. *Minahu’l-Kuddûs*, mantık ilmine dair yazdığı manzum eserdir. *Bulûğu’l-ereb min kelâmi’l-’Arab* eserinde Arap dilinin kurallarını ele alır. 1741’de vefat etmiştir. Bir diğer âlim Ömer b. Muhammed et-Torodî, fakih ve şairdir. İmam Bûsîrî’nin *Kasîdetü’l-bürde*’sine ve Kâ’b b. Züheyr’in *Bânet Süûd*’ına tahmisleri mevcuttur.²⁵

Sokoto Devleti halifelerinden Muhammed Bello (ö. 1837) *İnfâku’l-meysûr* eserinde bölgede gelmiş geçmiş diğer âlimleri ve aralarından bazılarının kabrini ziyaret ettiğini zikreder. O âlimlerden bazıları; Harun ez-Zakzakî, Muhammed el-Makûrî ve Fizan’dan gelip Zamfara’ya yerleşen Ramazan b. Ahmet’tir. Abdullah b. Fûdî (ö. 1245/1829), 18. yüzyıldan sonra bu âlimlerden başka bölgede temayüz etmiş Osman b. Fûdî ve akranlarının ders aldığı pek çok şahsiyete *İdâ’u’n-nüsûh min mâ ehaztu mine’s-şuyûh* eserinde yer vermiştir.²⁶

2. Sokoto Devletinin Kuruluş Döneminde Yazılan Arapça Eserler ve Analizi

19. yüzyılın ilk yarısı Sokoto Devletinde Arap dili ile en çok eser verilen yıllardır. O dönemde yazılan eserler, âlimlerinin ilmî, edebî ve kültürel alandaki yüksek seviyelerine şahitlik etmektedir. Bu dönemde Arap dili, İslâm dili olarak yayılır. Halkı Arapça öğrenmeye teşvik eden İslâm dini olunca Arap dilinde yazılan eserler de ister istemez din içerikli olmuştur. Telif sahasında dönemin en meşhur isimleri İslâm ilimlerinin muhtelif alanlarında yetmişden fazla eseri ile Osman b. Fûdî, yüz elliyi aşkın eseri ile Abdullah b. Fûdî ve Osman b. Fûdî’nin oğlu Muhammed Bello’dur.²⁷ Ayrıca

16; Sekine Bobkey, *el-Hareketu’l-’ilmiyye bi’l-Hevsâ fi’s-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.* (Vahran: Külliyyetu’l-’ulûmi’l-insâniyye ve’l-hadâratî’l-İslâmiyye, Yüsek Lisans Tezi, 2010), 90.

²⁴ Bâbekir Hasan Kadrimeri, *Kitâbetu’l-luğâtî’l-İfrîkiyye bi’l-harfi’l-’Arabî* (Hartum: Câmî’atu’l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006), 59; Muâz, *Melâmihu tetavvuri’s-şî’ri’l-’Arabî fi Vilâyeti Kaçina* (Nijerya), 17-18; Mervyn Hiskett, “Kuzey Nijerya”, çev. Kadir Özköse, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2004), 253.

²⁵ Kadrimeri, *Kitâbetu’l-luğâtî’l-İfrîkiyye bi’l-Harfi’l-’Arabî*, 59-60; Osman Barâyima Bâre, *Cuzûru’l-hadâratî’l-İslâmiyye fi’l-garbi’l-İfrîkî* (Kâhire: Dâru’l-emîn, 2000), 91-93.

²⁶ Bello, *İnfâku’l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi’t-Tekrûr*, 20-25.

²⁷ Mekki, *Muessesâtu’t-Ta’lîmi’l-’Arabîyyi’l-İslâmî fi Şimâli Nîcirya*, 70; Kani, *Nijerya’da İslâmî Cihad*, 17; Musa Abdusselam Mustafa Abikan, “el-Lugatu’l-’Arabîyye fi Nîcirya beyne’l-Ems ve’l-Yevm”, *Mecelletu’l-Mecmû’ati’l-Luğâtî’l-’Arabîyye el-Ürdünî*, (ts.), 241-242; Bobkey, *el-Hareketu’l-’ilmiyye bi’l-Hevsâ fi’s-Sûdân el-Garbî Hilale Karni 19 m.*, 82.

yerel dillerde de eserleri bulunan Osman b. Fûdî'nin kızları Osman binti Esmâ ve Osman binti Meryem gibi kadın müelliflerin de bölgede Arapçanın gelişimine katkıları mevcuttur.²⁸ Dolayısıyla Sokoto Devletinde gerçekleşen ilmî hareketliliğe Fûdî ailesinin büyük katkısı bulunmaktadır. Sokoto Devletinin kuruluş döneminde telif edilen eserler şiir ve nesir olmak üzere iki başlık altında incelenebilir.

2.1. Şiir

Şiirler daha çok âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla konular bazı Arap şiirlerinde olduğu gibi nesep övme, menfaat elde etme, devlet büyüklerini övme yahut lehviyyât içerikli değildir. Çoğunlukla Hz. Peygamber (s.a.v.) ve şeyhlere yazılan methiyeler, mersiyeleler, İslâm ilimleri ve Allah sevgisi üzerinedir.²⁹

Bu dönemde şiire Abdullah b. Fûdî'nin *Tezyînu'l-varakât* eserinde Şeyh Cibrîl ve Osman b. Fûdî'yi methettiği kasidesi örnek gösterilebilir. Kasidenin girişinde, Câhiliye şiir metodu üzere, medreselerden, âlimlerden ve onlara duyduğu hasretten bahseder. Âlimlerin insanları nasıl etkilediğini bazı nahiv kuralları ile tasvir eder:

وَلَهُمْ كَكَانَ وَ مُبْتَدَأُ فِي جَارِهِمْ عَمَلٌ لِّغَيْرِهِمْ كَ {م} أَوْ {ي} يَج
وَلَرَبَّمَا عَمَلُوا كَمَا مِنْ كَفٍ مِنْ يَعْلُو وَ تَقْوِيَةُ الضَّعِيفِ الْمَلْتَحِ³⁰

Etrafındakilere *كان* ve *mübtedâ* gibi etkileri vardır. Âlim olmayanların ise etkisi *لم* ve *في* gibi olur.

Çoğu zaman âlimler *ما* gibi zâlimleri engellemek, zayıf ve âcizleri kuvvetlendirmek suretiyle amel ederler.

Şiirde, Arap dili nahiv bilgisi olarak *كان* nâkıs fiili önüne geldiği isim cümlesinde mübtedâyı kendi ismi yapıp ref', haberini de kendi haberi yapıp nasb yapar. Bu âlimler de girdiği ortamlarda etrafındaki insanları *كان*'nin başına geldiği cümleyi etkilemesi gibi etkiler. Fakat âlimlerin dışındaki insanların etkisi ise *لم* ve *في* edatlarına benzetilmiştir. Bu şiirde *كان*'nin ismini ref', haberini nasb etmesi, mübtedânın da Kûfelilerin görüşüne göre, haberini ref' etmesi kurallarına telmihte bulunularak ref' ve nasbın sözlük anlamlarından ilhamla âlimlerin de etkiledikleri insanların değerlerini yükseltip (ref' edip) onları belli makamlara getirmelerine (nasb etmelerine) işaret edilmiş olmalıdır. Buna karşılık âlim olmayanların etkisi ise *لم*'in muzâri fiili cezm etmesi ve *في*'nin kendisinden sonra gelen ismi cer etmesi kurallarına atıfta bulunularak cezm ve cerin sözlük anlamlarından ilhamla etkiledikleri insanları kesip atmalarına ve aşağılara çekip

²⁸ Ayşe Limo, "Ta'limu'l-İslâmî el-'Arabî li'n-nisâ' fi Nîcirya", *Nedvetu't-ta'limi'l-İslâmî fi İfrîkiyya* 14 (1988), 135; Faruk Çiftçi-Youssoufa Soumana, "Fennu'r-rase' ledey şu'arâ' el-karni'l-ışrîn fi garbi İfrîkiyya", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 866.

²⁹ Mekki, *Muessesâtü't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nîcirya*, 62; Galadançî, *Hareketu'l-Lugâti'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fi Nîcirya*, 102; Bâbekir Hasan Kadrimeri-vd., *el-Lugat fi İfrîkiyye* (Hartum: Câmî'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006), 47; Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", 107; Said Nur, *el-Mu'ârazâtü's-Şi'riyye fi'l-Edebi'l-'Arabî en-Nîcirî (İntâcu'l-udebâ'i Sokoto ve Kano nemûzecen)* (Malezya: Câmî'atu'l-Medineti'l-Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 19; Youssoufa Soumana, *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 132-134.

³⁰ Abdullah İbn Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'dimâ li mine'l-Ebyât*, thk. Yahya Muhammed el-Emîn (Samaru Gusau: Dâru'l-İkra', 2013), 10.

sürüklemelerine işaret edilmiş olmalıdır. Nahiv-tasavvuf ilişkisi ile yorumlayabileceğimiz³¹ bu beyitteki benzetmelerde estetik değeri yüksek bir söz sanatı olan tevriyenin³² örneklerine rastlanmaktadır.

Teşbihteki müşebbehün bihin yani benzetilenin Arapça nahiv ilminden bir unsur olduğu görülmektedir. Arapça dilbilimsel bir meselenin teşbihin bir unsuru yapılması şairin Arap diline olan ilgi ve hâkimiyetini gözler önüne sermektedir. Abdullah b. Fûdî'nin Arapça şiirler yazmakla kalmayıp nahiv ilminde de öne çıkan meziyetleri bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ardından şair memdûhu güzel sıfatlarla zikreder. Sabah güneşine benzeterek üstün ahlak sahibi, mütebessim, Müslümanlara lütufkâr ve 'üsamahalı, kibirlilere sert, çok yönlü bir âlim olarak tanımlar.

شمس الضحى بزغت بغرب فانتحت للشرق تشرق في قريش و خرج
متفنون متبحر في علمه متعطف متلطف للمعنف
شجع طليق الوجه هين لين للمسلمين و مزدر للعمهج³³

Sabah güneşi Batıda doğdu. Sonra Kureyş ve Hazreç'te ışıldamak suretiyle doğuya meyletti.

İlminde derinleşmiş uzman, ahmaklara karşı şefkatli ve lütufkar.

Cesaretli, güler yüzlü, Müslümanlara karşı halim selim, kibirlilere karşı vakarlı.

Şair, ardından hamd ve salât ile kasideyi tamamlar. İki şiir örneğinden de anlaşıldığı üzere dönem şairleri, şiirlerinde garîb kelimeler kullanır. Yazılan şiirler bölgedeki ilim meclislerinde Câhiliye şiirleri ile okunmaktadır. Bu meclislerde kasidelerde geçen az kullanılan kelimeler yerel dillerde talebelere açıklanır. Bu metot, talebelerin Arapça kelime haznelerinin gelişmesini sağlar.³⁴

Sokoto Devletinde yazılan şiirlerde Arap şiirinde kullanılan tasvirlerle ve benzetmelere rastlanabilir. Mesela askerlerin kahramanlıkları aslana benzetilir:

يقودهم بل(لو) في خيل و في رجل بين الليوث كليث ثائر ضار³⁵

Bel(lo) tıpkı Aslanların arasındaki öfkeli ve yırtıcı bir aslan gibi hem süvari hem piyade olarak onları komuta ediyordu.

Bu şiirde Bello açıkça aslan sürüsünün güçlü ve yırtıcı lideri olan aslana benzetilmektedir. Bununla birlikte nahiv kuralları açısından burada başka bir teşbih

³¹ Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Nahvu'l-kulûb*, thk. Mursî Muhammed Ali (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426), 23-28; Ramazan Muslu, "Kuşeyrî'nin Nahiv İlmine Dair Tasavvufî Yorumu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2009), 75.

³² Yakın ve uzak iki anlama gelen kelimenin uzak anlamını kastetmek mânasında bedî' terimi. Bk. İsmail Durmuş, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).

³³ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'dimâ li mine'l-Ebyât*, 10.

³⁴ Galadançî, *Hareketu'l-Lugâti'l-Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 112.

³⁵ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'dimâ li mine'l-Ebyât*, 44.

daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlik Bello ismiyle atıf harfi olan بَل'in telaffuz benzerliği göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Ordunun önünde bulunan Bello, atıf harfi olan بَل'e benzetilmektedir. بَل edatının³⁶ Arapça cümle tertibinde tıpkı cümlenin başında bulunması gibi Bello da ordunun önünde düşmana saldırmaktadır. Tıpkı بَل harfinin ikinci cümlenin anlamını ters yüz etmesi (idrâb) gibi Bello da düşmanlarını yere çalmakta ve ters yüz etmektedir. Bu manzara da aslanların avını pençeleri arasında yere çalmasına benzetilmiş olmaktadır.

Bu dönemde âlimler, fikhî veya lügavî mevzuları da manzum olarak kaleme almıştır. Medreselerdeki hadis, fıkıh, nahiv ve sarf derslerinde bu manzum eserler kullanılır. Çünkü kafiyeli olup vezne dökülen bilgiler talebe için ilgi uyandırmaktadır. Bu yöntemle bilgilerin ezberi ve hatırlanması kolaylaşmaktadır.³⁷ Bu alanda pek çok eser telif edilmiştir. İlmin derinliğine yahut uzunluğuna göre bu alanda telif edilen eserlerin hacmi değişiklik gösterebilmektedir. Mesela Abdullah b. Fûdî'nin nahve dair *el-Bahru'l-muhîl* eseri dört bin dört yüz beyittir. Sarfa dair telif ettiği *el-Hısnü'l-hasîn* ise bin beyitten oluşmaktadır.³⁸

Abdullah b. Fûdî, hadis ilmine dair kaleme aldığı *Misbâhu'r-râvî* eserinde hadis ilminin ıstılahlarını açıklamaya aşağıdaki beyitlerle başlar, eserin tümünü aynı manzum tarz üzere tamamlar.

أنواعه زادت على تسعين ثم الحديث عند الأكثرين
إما صحيح أو ضعيف أو حسن بل متواتر وأحاديث زُيِّن³⁹

Hadis ilminin nev'leri doksandan fazladır. Hadis âlimlerinin çoğuna göre hadisler:

Sahih, zayıf veya hasen yahut mütevâtir, âhâddır bilesin.

Öğretici şiirlerde nazım türünün şekli diğer Arap memleketlerinde bu konuda verilen manzum eserlerden farklı değildir. Kelimeler basittir. Çoğunlukla recez bahrinde kaleme alınır. Vezin sınırlı olduğu için çoğu zaman tekellûf olabilir.⁴⁰

Sokoto Devletinin kuruluş döneminde çeşitli şiir türleri telif edilmiştir. Methiye ve mersiye yanında cihat, eğitim, dua alanlarında da şiir kullanılmıştır. Yazılan methiyeler şekil ve üslup yönünden Câhiliye şiirini taklit etmiştir. Dolayısıyla yazılan şiirlerden şairlerin geleneksel Arap şiiri metoduna hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Abdullah b. Fûdî gibi bölgenin önde gelen isimleri Arap dilini bilmek ve öğretmenin ötesine geçip estetik yönü haiz eserler telif ederek bu dile ne kadar hâkim olduklarını göstermişlerdir. Edebi yönü ağır basan bu eserlerle yaşadığı zaman ve coğrafyaya hitap

³⁶ Bel edatının çeşitli kullanımları için bk. Servet Demirbaş, "Kur'ân-ı Kerîm'de 'bel' edatının içerdiği manalar ve Türkçeye çeviri problemi", *Eskiye* 47 (2022), 765-788.

³⁷ Ahmet Abdülhadioğlu, *Arap Edebiyatında Didaktik Şiir* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 8.

³⁸ Galadançî, *Hareketu'l-Lugâti'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 121; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 244.

³⁹ Abdullah İbn Fûdî, *Manzumetu Mısbâhu'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Mansur İbrahim (Sokoto: Dâru'l-İlmi li't-tibâ'ati ve en-neşri, 2005), 44.

⁴⁰ Galadançî, *Hareketu'l-Lugâti'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 124.

etmesi bu eserleri anlayacak bilgi ve birikime sahip kitlenin mevcudiyetini de açıkça ortaya koymaktadır.

2.2. Nesir

Sokoto Devletinde Arapça nesir alanında dinî, tarihî ve sosyal konuda birçok kitap ve risale telif edilmiştir. Âlimler cihat etme sebeplerini, savaşlardaki muvaffakiyetlerini kaydetmiş, kendilerine karşı gelenlere bazen nesir bazen de şiir ile cevap vermiştir. Kitaplarında Kur'ân'dan, hadisten ve bazı önemli âlimlerin kitaplarından alıntılar mevcuttur.⁴¹ Bu dönemdeki nesir çalışmalarına memurların yazdığı rapor, tutanak, hatırlatma, resmî kayıt ve mahkemeye yapılan şikayetlerden örnekler verilebilir. Resmî yazışmalarda sultan, vezir ya da idarede yetkili kimse kâtibine idari meseleler hakkındaki mevzuu yazmasını emreder. Kâtip, besmele ve salavat yazmakla başlar, gönderilecek şahsın ismini yazar ardından "أما بعد" veya "و بعد" tabirleri ile hemen mevzuuya girer. Yazının uzunluğu bir sayfayı geçmez. Anlaşılır kelimeler kullanılır. Yazıda imla veya nahiv hatalarına çokça rastlanır.⁴² Önemli mevzuların ele alınacağı resmî yazılarda hamdele ve salve kısmı uzun tutulur. Kâtipler yerine bizzat valiler ve âlimler tarafından kaleme alınır. Muhammed Bello'ya gönderilen mektuptan farkedildiği üzerine yazının üslubundan yazarın Arap dili ve İslâm kültürüne hâkimiyeti anlaşılmaktadır.⁴³

الحمد لله الذي ألف بين قلوب المؤمنين، وأمرهم بموالة بعضهم، ونهى عن موالاتهم للكافرين. والصلاة والسلام على من أخی بين الأنصار و المهاجرين، وعلى آله وأصحابه الذين هم أشداء على الكفار رحماء بينهم. أذلة على المؤمنين. أعزة على الكافرين و الفارجين، وعلى الذين جاءوا بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان، ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا إنك رؤوف رحيم. من الفقير إلى مولاه الغني محمد بللو.

Müminlerin kalplerini ısıdıran, aralarında dostluğu emredip kafirlerle dostluktan nehyeden Allah'a hamdolsun. Ensar ve muhacirleri kardeşler yapan zata; kafirlere şiddetli, aralarında merhametli, müminlere alçak gönüllü, kafir ve facirlere izzetli olan âl ve ashabına ve onlardan sonra gelip "Ey Rabbimiz bizi ve bizden önce iman etmiş kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma. Rabbimiz şüphesiz şen şefkatlisin, merhametlisin" diyenlere salât ve selam olsun. Fakirden zengin efendisi Muhammed Bello'ya...

19. yüzyılda Sokoto Devletinin kurucuları, komutanları, emirleri ve âlimleri tarafından pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı tahkik edilerek neşredilirken büyük çoğunluğu Nijerya'daki bazı kütüphane ve müzelerde el yazma nüshalar halinde muhafaza edilmektedir. Bu merkezlerden Kaduna Milli Arşiv Müzesi ve İbadan Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan ve genellikle Sokoto Döneminde telif edilen eser ve müellif isimleri üzerine Bâbâ Yunus Muhammed tarafından fihrist

⁴¹ Galadançi, *Hareketu'l- Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 129; Adnan Arslan vd., "Osman b. Fûdî'nin İhyâu's-Sünne Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2023), 91-93.

⁴² Galadançi, *Hareketu'l- Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 133-134; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 245.

⁴³ Galadançi, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 136-137.

hazırlanmıştır. Bu fihristte her bir eserin yazarı, neşredilip edilmediği, el yazması nüshanın ne durumda olduğu, kaç sayfa olduğu ve nerede bulunduğu dair bilgiler verilmiştir.⁴⁴ Sokoto Devletinde yazılan eserlerin listelendiği bir diğer fihrist ise John O. Hunwick tarafından hazırlanan Afrika Arap dili literatürüdür.⁴⁵ Sokoto Devletinin kurucusu Osman b. Fûdî'nin yazdığı eserlerin pek çoğu da *İbadan Üniversite Kütüphanesi* ve *Zarya Ahmed Bello Üniversitesi Tarih Bölümü Kuzey Bölgesi Tarih Araştırmaları Kataloğunda* yer almaktadır. Bu kurumlarda bulunan eserler üzerine yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından farklı çalışmalar yapılmıştır. En kapsamlı çalışma Ismail Balogun'a aittir.⁴⁶ Balogun, Osman b. Fûdî'nin eserlerinin nerede bulunduğunu ve üzerine yapılan çalışmaları tek tek inceler.⁴⁷

3. Arap Dilinin Öğretildiği Kurumlar

Sokoto Devletinde Arap dili, bugün bildiğimiz anlamda resmî nizama tâbi okullarda öğretilmemiştir. Medreseler başta Sokoto olmak üzere Kano, Katsina, Zarya gibi kuzey bölgelerde, daha güneyde ise İlorin eyaletinin şehir ve kasabalarına kadar yaygınlık kazanmıştır. Bu medreseler genç-yaşlı fark etmeden toplumun eğitildiği, İslâm ilimlerinin ve kültürünün korunduğu, nesilden nesile aktarıldığı merkezler olmuştur.⁴⁸ Abdullah b. Fûdî, o dönemde ilim öğrenmek için toplanılan meclisleri ve âlimleri şu beyitiyle tasvir eder:

ومدارس أضيئى بحب شهودها فيها نجاه حوائج المتحوج
وججاج علماء يلج رفدهم كل كبحر في العطا متموج⁴⁹

Görme arzusundan yanıp tutuştuğum öyle medreseler var ki oralarda muhtaç olanların ihtiyaçları en güzel şekilde karşılanır.

Nice üstad âlimler var ki sütleri sağılır. Her biri ihsanda bol dalgalı deniz gibidir.

Sokoto Devletinde, küçük yaştan itibaren başlayan din eğitimi müesseselerinde Arap dili kullanılmıştır. Bu da Arapça literatür birikiminin bölge halkına aktarılmasını

⁴⁴ Bk. Bâbâ Yunus Muhammed, *Silsiletu'l-Fehârisi'n-Nîcîrya I Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Vesâiki'l-Kavmiyye en-Nîcîrya bi Kaduna I*, thk. John Hunwick (Londra: Muessetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1995); Bâbâ Yunus Muhammed, *Silsiletu Fehârisi'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyye XXXVII: Fihrisu Mahtûtâtî Mektebetu Câmi'ati İbadan-Nîcîrya*, thk. John Hunwick (Londra: Muessetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2001).

⁴⁵ John O. Hunwick vd., *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa* (Leiden: E. J. Brill, 1995), II/52-439.

⁴⁶ Ahmed Muhammed Kani, *Sokoto Dosyası* (İstanbul: Akabe Yayınları, 1986), 19; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 65.

⁴⁷ Ismail A. B. Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa* (Lagos: Islamic Publications Bureau, 1975), 43-48.

⁴⁸ Mekki, *Muessesâtü't-ta'îmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 62-64; Harun Ömer Fâruk, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî Medineti İlorin İtticâhâtuhu ve Hasâisuhu'l-Fenniyye* (el-Câmi'atu'l-İslâmiyye el-'Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12; Ahmet el-Hâc Osman, Abdullah Muhammed, "el-Hasâisu'l-'âmme li'-ş-şî'ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevâ ve Yoruba: Nazaratun mukârane", *et-Tecdid Cami'atu'l-İslâmiyyetu'l-'Âlemiyye*, (2015), 117.

⁴⁹ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'dimâ li mine'l-Ebyât*, 10.

kolaylaştırmıştır. Hemen hemen her bölgede, yaygın olarak farklı seviyelerde medreseler bulunmaktadır.

3.1. Kur'ân Medreseleri

Bölgede kurulan Kur'ân medreseleri kullanılan eşyaya veya öne çıkan özelliklerine göre çeşitli isimlere sahiptir. Mesela; “مکتر الو” Makarantar Allo'da (Levha Medresesi) öğrenciler eğitimini tahtadan levhalar üzerinde gerçekleştirir. “مکتر توکا” Makarantar Toka'da (Kül Medresesi) geçimlerini sağlamak için gündüzleri işte çalışan öğrenciler, geceleri odun ışığında öğrenimine devam eder. Gece boyunca yanan odunlardan geride fazla miktarda kül kaldığı için bu ismi almıştır. Genellikle köy ve kasabalarda yaygın olan bu medreselerde aydınlanmak için tek çare odun yakmaktır. “مکتر قرآن” Makarantar Kur'ân'da (Kur'ân Medresesi) Kur'ân'a daha çok ağırlık verildiği için bu ismi almıştır. Medreseler arasında çevresel ve geleneksel faktörlerden kaynaklı bazı küçük farklar olsa da genellikle eğitim aşamaları şu şekildedir.⁵⁰

3.1.1. Mektep

İlk derslerde Fâtiha suresi, ardından bazı kısa sureler muallimin tekrarı ve telkini ile ezberletilir. Talim ile ezberden sonra tahta levhalar⁵¹ üzerinde Arapça olarak yazılmış Kur'ân-ı Kerîm kıraati öğretilir. Okuma ve yazma öğrenen talebelerin her birinin kendi levhasına yazması için tahtaya yeni ayetler yazılır. Talebe, levhasına yazdığı ayetleri kontrol amaçlı hocasının önünde okur. Bu esnada imla hataları ve Arapçada mevcut olup yerel dillerde bulunmayan harfleri doğru telaffuz edip edemediği kontrol edilir. Kur'ân'ın sondan yaklaşık yirmi otuz sayfasını bu aşamada okuyup ezberlemiş olur.⁵² Bu uygulama Anadolu coğrafyasında kısa sûrelerin ezberlenmesi uygulamasına benzemektedir. Mekteplerde daha ileri seviyede Arapça yazı yazma becerisi kazandırılır, inanç esasları, fıkıh gibi ilimler de öğretilir. Böylece, küçük yaşlardan itibaren talebe namazda okunan sureleri, ezan, kâmet, tehlil, tekbir ve teşehhüdde okunan Arapça ibareleri anlayabilir hale gelir.⁵³

3.1.2. Hafızlık Medreseleri

Bu aşamada talebeden, Bakara suresinden başlayarak Kur'ân'ı sonuna kadar okuması ve ezberlemesi istenir. Ezberleme usulüne gelince talebeler ilk derslerde Bakara

⁵⁰ Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nîcîrya*, 64.

⁵¹ Yaklaşık 40 cm uzunluğunda, 20 cm genişliğinde ve 10 mm kalınlığında olan bu levhanın üst kısmında elle tutulacak sapı bulunmaktadır. Öğrenci bu levhaya yazı yazmak için gül veya bambu ağacından yapılan bir kalem temin eder. Çocuklar ödevlerini ellerindeki tahtanın ön ve arka yüzüne mürekkep veya kömür ile yazarlar. Bu mürekkep Arap zamlı su ve yemek pişirilen kapların alt kısmında biriken is ile ya da odun kömürü ile bir tencerede veya bir su kabağında karışmak suretiyle elde edilir. Afrika ülkelerindeki Kur'ân okullarında bu tahtaya Arapçadaki “el-levha” kelimesinin yerli dillerdeki mahalli söyleniş ile “alluha” denir. Bk. Ahmet Kavas, “Afrikalı Müslümanların Vazgeçemediği Eğitim Yuvası: Kur'an Okulu” (Erişim 02 Eylül 2022).

⁵² Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nîcîrya*, 65-66; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fi Nîcîrya*, 185-186; Miskin, “el-Lugatu'l-'Arabîyye fi Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr”, 7/16.

⁵³ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fi Nîcîrya*, 184-186; Miskin, “el-Lugatu'l-'Arabîyye fi Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr”, 7/16; Musa Abdusselam Abikan-Ahmed Muhammed Kamil, “es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fi Garbi Ifrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen”, *Mecelletu'l Câmi'ati'l-Sabratha* 1 (2020), 82.

suuresini tahta levhalara yazar. Sonra yazdığı bu levha dikkatli bir şekilde kontrol edilir ve ezberlemeye başlar. Ezberini tamamlayınca hocasına dinletir. Hocasını onay verirse levhayı temizleyip yeni sayfasını yazmaya başlar, bu şekilde Kur'ân'ın hepsini ezberleyinceye kadar devam eder.

Talebe bu okuldan mezun olmadan önce sınava tabi tutulur. Talebe, bütün sınavlarda başarılı olmuş ve hocası kanaat getirmişse, nihayet özel bir tören⁵⁴ ile Kur'ân öğretebileceğine işaret eden "goni", "gangaran", "mâhir" yahut "hafız" unvanlarının sahibi olur. Hafızlık Medresesinden mezun olanlardan bazıları ilim yolculuğuna devam eder. Meşhur âlimlere ulaşmak için yollara düşer. Çeşitli ilimlerde icazet sahibi olur.⁵⁵ Buradan mezun olan talebe, Kur'ân'ı ezberleme ve okumada kabiliyet kazanmakta ancak pratik yapmadığı için Arapça olarak kendini ifade edememektedir. Çünkü bu seviyede talebenin Arap dilini anlayıp anlamaması mühim değildir. Kur'ân'ın tümünü ezberler ve en yüce gayesini gerçekleştirmiş olarak mezun olur.⁵⁶ Resmî bir düzene tabi olmadığı için o dönemde bu medreselerin sayısını tespit etmek zordur. Ancak seneler sonra 1960 yıllarında Kuzey Nijerya'daki Kur'ân medreseleri üzerine yapılan istatistik araştırmalarında bölgede bulunan Kur'ân medreselerinin sayısı 37.000'i aştığı ve bu medreselerde eğitim gören talebe sayısının ise 422.900'e ulaştığı ifade edilmektedir.⁵⁷

3.2. Arap Dili-İslâm İlimleri Kurumları

Kuzey Afrika medreselerini örnek alarak 17. yüzyılda gelişmeye başladığı düşünülmektedir. Pek çoğu Sokoto Devletinden önce kurulmuş olmakla birlikte aralarında Sokoto Devleti zamanında kurulanları da bulunmaktadır.⁵⁸ Bu merkezlerden Sokoto Devletinden önce kurulanlar, Sokoto Devleti döneminde de eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Bu medreseler, herhangi bir âlimin insanlara ders göstermek için evini açması ile başlar. Bu gönüllü insanlar, eşyası belki bir kilimden ibaret olan misafir odalarını bir çeşit medrese olarak kullanır. Dersler bu odada yapılır. Vezir veya kadı gibi devlet görevlileri de bu tür ders halkaları oluşturabilmektedir. Dersler, bazı kolay dinî kitaplarla başlar; tefsir, hadis, sarf, belâgat, tarih, lügat, nahiv, mantık ilimleri olarak devam eder. Ders müfredatı ve usulü, modern eğitimdeki gibi düzenli değildir. Talebe çeşitli alanlara vakıf olmak istiyorsa talebenin farklı hocaları ziyaret etmesi gerekir. Bu tarzdaki medreselerin sayıları Sokoto Devleti zamanında artış gösterir. Birçok şehirde yaygınlaşır. Bu okullar resmî bir düzene tabi olmadığı için tam sayıları tespit

⁵⁴ Müslümanlar arasında hafızlık, icazet, nikah, bayram vs. münasebetiyle yapılan dinî törenler Yoruba Bölgesinde yaşayan gayrimüslimlerin dikkatini çekmiş ve İslâmiyetin daha hızlı yayılmasına vesile olmuştur. Bk. İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 201.

⁵⁵ Mekki, *Muessesâtu't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 67-69; Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmili'l-intişâr", 7/17; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya*, 188.

⁵⁶ Abikan-Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi garbı Ifrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen", 83.

⁵⁷ Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmili'l-intişâr", 7/16.

⁵⁸ Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usman dan Fodio*, 34.

edilememektedir.⁵⁹ Bu medreselerde verilen ilimler ve okutulan kaynak kitaplar şu şekildedir:

Fıkıhta ibâdât ve muâmelâta dair tüm fıkıh konuları işlenmektedir. Bu konularda Mâlikî fıkıhına dair İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) *er-Risale'si*; *Muhtasaru'l-Ahdarî*, *Mutûn-u Aşma'vî*, *Muhtasaru'l-Halîl*, *el-Müdevvenet'ul-kübrâ*, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetu'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktesid*; Abdullah b. Fûdî'nin *Ta'limü'r-râzî fi asbâbi'l-ihisâs bi-mevâtî'l-arâzî* gibi hem klasik eserler hem de Fûlânî âlimleri tarafından yazılan eserler kullanılmıştır.

Kelamda İslâm'ın ve imanın şartları, Allah'ın isimleri ve sıfatları, kaza, kader, rü'yetullah, tevekkül, dua, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker, Allah'ın ve kulların fiilleri, kelam ilminin ve İslâm fırkalarının doğuşu, Şîu, Mürcie, Cebriye, Kaderiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye mezhepleri gibi konular işlenmektedir. Bu konularda kullanılan kaynaklar: İmam Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *Ümmü'l-berâhîn*, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*, İbrahim el-Bâcûrî'nin *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Şerhi Ce'hereti't-tevhîd*, Osman b. Fûdî'nin *Usulu'd-dîn*'idir.

Tefsir alanında, Kur'ân'ın sonundaki kısa surelerden başlayarak birinci cüze kadar işlenmektedir. Tefsirde kullanılan kaynaklar: *Tefsîr-u İbn Kesîr*, *Tefsîru'l-Celâleyn*, *Tefsîru'l-Kurtubî*, *Tefsîru'n-Nesefî*, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* ve Abdullah b. Fûdî'nin *Ziyâu't-te'vîl*'idir. Ayrıca yerel dillerle yazılmış fikhî tefsirler de kullanılabilmektedir.

Hadis dersleri bazı hadisleri ezberlemekle başlar. Derslerde hadis metinleri okunduğu gibi hadis ıstılahlarına, illetlerine ve senetlerine de yer verilir. Hadis alanında İmam Nevevî'den (ö. 676/1277) kırk hadis okumaları, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'ı*, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *İlelu'l-hadîs'i*, İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadîs'i*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Bulûgu'l-merâm'ı*, Abdullah b. Fûdî'nin *Misbâhu'r-râvî'si* okutulmaktadır.

Arap dili ilimlerinde cümlelerin kısımları, isim-fiil arasındaki fark, harf-kelime-cümle, irâp çeşitleri, nekra, marife, mübtedâ, gibi Arap diline dair tüm konulara yer verilmektedir. Arap dili ilimlerinde okutulan kaynaklar İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *el-Efiyye'si* İbn Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) *Katrü'n-nedâ'sı*, el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Makâmât'ı*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) nahiv ilmine dair eseri *Cem'ul-cevâmi'* ve onun şerhi *Hem'ul-hevâmi'*, *Muallaka-i sitte'*dir. Arap edebiyatında ise altı meşhur Câhiliye şairlerinin şiirleri okutulmaktadır. Arap edebiyatı alanında ulemâ arasında el-Harîrî'nin *el-Makâmât'ı* büyük rağbet görmüş hatta ezberletilmiştir. Abdurrahman el-Fazazî'nin Hz. Muhammed'i (s.a.v.) methettiği *'İşrîniyyât* kasidesi de âlimler arasında rağbet gören diğer bir eser olmuştur. İbn Ebû'l-İsba'ın (ö. 654/1256) *Bedî'u'l-Kur'ân'ı*, el-

⁵⁹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 52; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya*, 189-192; Mekki, *Muessesâtü't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nîcîrya*, 71-72; Abikan-Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi garbî Ifrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen", 84; Miskî, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/18.

Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*'i ve aruz öğretimi için de *Mizânu'z-zeheb* okutulmuştur.⁶⁰

Derslerde talebe Arapça metni okur muallim de Hevsâ, Fûlânî gibi yerel dilde metni şerh eder. Tüm öğrenciler farklı sayfalarda olsalar da dersler tek kitap üzerinden ilerlemektedir. Ders bitiminde bir sınav bulunmadığı için talebe isterse derslerini tekrar eder isterse etmez. Bu sebeple öğrendiklerini unutma ihtimali yüksektir.⁶¹ Arapça kitaplar üzerinde ilerleyen eğitim sisteminde, okunan metnin kastettiği manayı anlamaktan çok birebir tercümeyle önem verilmektedir. Eğitim, hoca ve kitaplara bağlıdır. Talebe, öncesinde hocası ile okuma yapmadığı bir kitapla amel etmekten çekinir. Bu sebeple Arapça metni tercüme edebilme kabiliyeti kazansa da çoğu zaman okunan metinde ne anlatıldığını tek başına kavrayamaz. Bu ders düzeni içinde talebe temel kitaplarda geçen metinleri ezberlemiş, Arap dili kaideleri hakkında uzmanlaşmış olur. Ancak Arapça konuşma konusunda alıştırmaya yapılmadığı ve eğitimde genellikle yerel diller kullanıldığı için Arapça konuşamamakta ve Arapça olarak kendini ifade edememektedir. Bu bilgilerden hareketle Sokoto Devletindeki medreselerin ve eğitim sisteminin Osmanlı medreseleri⁶² ile çeşitli yönlerden benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Sokoto Devletinde uygulanan eğitim yönteminden de anlaşıldığı üzere Arap dili İslâm ilimlerine ulaşmak ve İslâmiyet'e daha iyi vakıf olmak amacıyla kullanılmaktadır. Eğitimlerde Arap dili amaç olarak görülmemiş, yeni tanıştıkları dine ulaşmak için bir araç olarak kullanılmıştır. İslâm ilimlerinin yerel halk arasında yayılmasını amaçlayan bu kurumlar, Müslüman bölge halkının kültüründen ve medeniyetinden ayrı düşünülmemeyen bir gelenek olarak günümüze kadar süregelmiştir. Asırlardır kapısı açık olan bu medreselerden bazıları günümüzde, yani bağımsızlık sonrası Nijerya'da da aynı işlevi ile eğitim faaliyetlerine devam etmektedir.⁶³ Sokoto Devletinin kuruluş döneminde kurulan medreseler şu şekildedir.

Sokoto Medreseleri: Şeyh Osman Medresesi, Gidado b. Limo Medresesi, Şeyh Mustafa Medresesi, Şeyh İshak Medresesi, Şeyh el-Mustafa b. Muhammed (Malam Tafa) Medresesi, Kâdı'l-Kudât İmam Sabun Birnî Ebû Bekir Medresesi, Ebû Bekir Bobey Medresesi.⁶⁴

⁶⁰ Mekkî, *Muessesâtu't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 191; Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/18-20; Abikan-Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî garbı İfrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen", 84; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 75-76.

⁶¹ Mekkî, *Muessesâtu't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 72-73; Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/19; Abikan-Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî garbı İfrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen", 192.

⁶² Ahmet Altun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Günümüz Arapça Öğretimine Etkisi", *Aydın Arapça Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 131.

⁶³ Mekkî, *Muessesâtu't-ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73; Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/20; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 193.

⁶⁴ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 193-200.

Gandu Medreseleri: Abdullah b. Fûdî Medresesi, İmam Muhammed Mudi Medresesi, Muhammed el-Buhari Medresesi, Sa'di el-Hâc Medresesi, Mudibbuku Şanti Medresesi, Ahmed en-Nefevî Medresesi.⁶⁵

Kano Medreseleri: Kabara Medresesi, Nâib Medresesi, Madabu Medresesi, Nâsir el-Hâc'ın Tefsir Medresesi, Sirumava Medresesi, Abdullah b. Cibrîl b. Muhammed Badandu Medresesi, Vezir Muhammed Gidado Medresesi, Muhammed Salga Medresesi, Mahmut Hasan ez-Zakzakî Medresesi, Süleyman el-Vali Medresesi.⁶⁶

Katsina Medreseleri: Hanbeliyyîn Medresesi, Darma Medresesi, Sûku'l-kadîme Medresesi, Bakugayi Medresesi.⁶⁷

Zarya Medreseleri: Haratu Cuma Medresesi, İmam Kûnâ Medresesi, Ömer el-Vali Medresesi, Kakaki Medresesi, Kofar Doka Medresesi, Şeyh Naiya Medresesi.⁶⁸

Bavçi (Bauchi) Medreseleri: İmam Medresesi, Şeyh Kasım Medresesi, Muhammed el-Kâdî Medresesi.⁶⁹

Bornu Medreseleri: Şeyh el-Emin el-Kânimî Medresesi, Üstad Muhammed el-Kânimî Medresesi.⁷⁰

Adamava Medreseleri: Modibbo ve İbrahim Medresesi, el-Hâc Hamid Medresesi, Modibbo Âdem Medresesi, Modibbo Ömer Medresesi, Üstad Yahya Medresesi, Modibbo Raci Medresesi, Hama Cuta el-Kâdî Medresesi, Modibbo Fukasir Medresesi.⁷¹

Bidda Medreseleri: Muallim Dandu Medresesi, Manciyâ Muhammed Medresesi, Muhammed el-Vezir Medresesi.⁷²

İlorin Medreseleri: Şeyh Ebû Bekir (Bobey) Medresesi, Şeyh İbrahim el-Hevsâvî Medresesi, Şeyh Muhammed et-Takfî en-Nûbî Medresesi, Şeyh Muhammed Bayguri el-Fûlânî Medresesi, Şeyh Mûsâ Medresesi, Şeyh Ebû Bekir Medresesi, Şeyh Kemaleddin Medresesi.⁷³

İbadan Medreseleri: Şeyh Ahmed er-Rufâî b. Bello Medresesi, Şeyh el-Hâc Ahmed Zekiyyulkalb Medresesi, Şeyh Yakup Medresesi.⁷⁴

Medrese isimlerinden anlaşıldığı üzere Sokoto Eyaletlerinde kurulan medreseler, çoğunlukla medreseyi başlatan âlimin ismi veya unvanı ile tanınmaktadır. Burada ismi geçen medreselerden başka şahsî çabalarıyla küçük veya büyük çapta ilim halkaları oluşturan âlimler de mevcuttur. O dönemde kurulan bazı medreselerin eğitim

⁶⁵ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 200-204.

⁶⁶ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 204-211.

⁶⁷ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 211-214.

⁶⁸ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 214-218.

⁶⁹ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 219-223.

⁷⁰ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 224-228.

⁷¹ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 229-231.

⁷² Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 231-232.

⁷³ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 232-233.

⁷⁴ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 234-235.

faaliyetleri günümüze kadar devam ederken bazılarının faaliyeti ise kurucularından bir iki nesil sonra sona ermiştir.⁷⁵

Bu medreseler çoğunlukla Sokoto, Gandu, Kano, Katsina, Zarya, Bavçi, Bornu, Adamava, Bidida, İlorin ve İbadan eyaletlerinde yer almaktadır. Bu bölgelerden Kano, 16. ve 19. asırlar arasında Batı Sudan'ın en büyük ilim merkezlerindendir. Bu tarihlerde bölgede çok sayıda medrese bulunur ve bölgenin iftihar sebebi olan pek çok âlim yetişir. Ancak, 19. yüzyılın sonunda yıkıma uğrar.⁷⁶ Bu sebeple bölgedeki çoğu medresenin eğitim faaliyetleri devam edememiştir. Sokoto, Gandu ve Bavçi eyaletlerinde bulunan medreseler ise Sokoto Devleti kurulduktan sonra yani 19. yüzyılda eğitime başlamıştır. Bu eyaletlerden Gandu Medreselerinin kurucuları çoğunlukla Osman b. Fûdî ve Abdullah b. Fûdî'nin talebelerinden oluşmaktadır. İlorin'de ise Yoruba, Fûlânî ve Nubeli yerliler medreselerin kurulmasına ihtimam göstermiştir. Bu medreseler, İlorin'de İslâmiyet'in ve İslâm ilimlerinin yayılması sağlamıştır.

Sonuç

Sokoto Devleti öncesi Hevsâ Bölgesinde Arap dili mevcuttur. Fakat Sokoto Devletinin kurulmasıyla daha da revaç bulmuştur. Bu durum devlet erkanının Arap diline önem vermesine bağlanabilir. Nitekim kabileler arasında küçük çapta varlık gösteren Arapça eğitimi artık devlet desteği kazanmıştır. Bölgenin siyasi birliğini sağlayan Sokoto Devleti bir İslâm Devleti olarak varlık göstermiştir. Bu bağlamda Arap olmayan diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Sokoto Devletinde de Arapça din dili rolünü üstlenmiştir. Dolayısıyla siyaset ve eğitim alanında Arapçaya ağırlık verilmesinin sebebi Sokoto Devletinin bir İslâm Devleti olarak varlık göstermesidir.

Sokoto Devleti kuruluş döneminde sadece Kur'ân mektepleri ve hafızlık medreseleri değil İslâm'ı öğreten her kurumu Arap dilinin öğretildiği kurumlar içinde değerlendirmek mümkündür. Medrese ve kurumlarda Kur'ân öğretimine, kelâm, fıkıh, hadis gibi ilimlere öncelik verilmesinden anlaşıldığı üzere bu kurumlarda asıl gaye İslâm ilimlerinin öğretilmesidir. Burada okutulan kitaplar Arapçadır ve İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde okutulan literatürle benzerlik arz etmektedir. Öyle ki bu geniş literatür, Orta Asya'dan Anadolu'ya Arap Yarımadasından Kuzey Afrika'ya ve Batı Afrika'ya kadar uzanan coğrafyada yaşayan çeşitli milletlere mensup Müslümanların farklı yönlerden katkıda bulunduğu müşterek bir sermayedir. Arap dili, bu bölgede yaşayan yerlilere ve bilhassa âlimlere asırlardır nesilden nesile zenginleşerek aktarılan İslâm literatürünün anahtarını sunmuştur.

Bazı yazarların iddia ettiğinin aksine Afrika tarihi sömürge dönemi ile başlamamıştır. Nijerya ve Nijerya'ya komşu diğer Afrika devletlerinin sömürge öncesi dönemde başta yazı, edebiyat ve hitabet olmak üzere entelektüel birikimleri mevcuttur. Bu birikim dar bir coğrafya tarihinde gerçekleştirdiğimiz dil analizinden de anlaşılmaktadır. Birtakım kaynaklarda "kara kıta" olarak tarifi geçen Afrika kıtasının

⁷⁵ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 189-236.

⁷⁶ Bk. Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları XX* (İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000), 9-32.

hakikatte ne kadar “aydınlık” bir birikime sahip olduğu aşîkârdır. Makalede ele aldığımız Sokoto Devletinde yazılan eserlerin analizinden sonra Abdullah b. Fûdî gibi öne çıkan yazarların Arap dilini ustaca kullandığı anlaşılmaktadır. Sokoto Devletinde Arap dili ileri düzeyde kullanılmaktadır. Sokoto Devletinin kuruluş dönemindeki yazarlar incelendiği zaman eser telif etme konusunda Fûdî ailesinin öne çıktığını söylemek mümkündür.

Araştırmamız esnasında karşılaştığımız bir sorun Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Osman b. Fûdî dahil olmak üzere dönemin meşhur âlimlerinin telif ettiği pek çok esere ulaşmanın zorluğudur. Eserlerin büyük çoğunluğuna baskı yahut dijital formatta toplanmış haline ulaşamamaktadır. Bu eserler el yazısı nüshalar halinde Nijerya’daki birkaç müze ve kütüphanede muhafaza edilmektedir. Bu kitaplardan bir kısmı tahkik edilerek yayımlanırken büyük bir kısmının Nijer ve Nijerya’da bile basılmamış olması bu alanda araştırma yürütenlerin karşılaşması muhtemel bir problemidir.

Arap Yarımadasına uzak olmasına rağmen yerel dillerden farklı, yeni bir dil konumundaki Arap dilinin Sokoto Devletinin kuruluşundan itibaren kullanılır ve anlaşılır bir dil olması Müslümanların İslâm ilimlerini öğrenme, öğretme ve yaşama çabaları ile açıklanabilmektedir. Bunun sonucunda bölge halkı İslâmiyet’le sadece inanç alanında değil medeniyet, dil ve ilim alanında da büyük kalkınma yaşamıştır. Sokoto Devleti yıkıldıktan sonra Nijerya’da Arap dilinin derin izlerine rastlanmaktadır. Tüm bu tarihsel süreçten hareketle Arap dilinin coğrafyaları ve dilleri farklı olan diğer Müslümanlar arasında olduğu gibi Hevsâ Bölgesinde de İslâmiyet’i temsil eden ortak bir dil olduğu ve İslâm ilimleri için bir anahtar olarak telakki edildiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Abdulkâdir, Zebâdiye. *Dirâse 'an Ifrîkıyya Cenûbi's-Sahrâ fî Me'asir ve Müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî*. y.y.: Dîvânu'l-matbû'âtî'l-câmi'yye, ts.
- Abdülhadioğlu, Ahmet. *Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Abikan, Musa Abdusselam - Kamil, Ahmed Muhammed. "es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî garbî Ifrîkıyya: Nîcîrya nemûzecen". *Mecelletu'l câmi'ati'l-Sabratha* 1 (2020), 80-91.
- Abikan, Musa Abdusselam Mustafa. "el-Lugatu'l-'Arabiyyeye fî Nîcîrya beyne'l-ems ve'l-yevm". *Mecelletu'l-mecmû'ati'l-lugati'l-'Arabiyye el-Ürdünî*, 217-285.
- Ademu, Mehdi. "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân". *Târîhu Ifrîkıyya el-âm -el-Lecnetu'l-'İlmiyye ed-Duvelîyye li Tahrîri Târîhi Ifrîkıyya el-âm (unesco)*-. 4/273-303. Matba' el-Kathulukya, 1988.
- Altun, Ahmet. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Günümüz Arapça Öğretimine Etkisi". *Aydın Arapça Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2019), 109-133.
- Arslan, Adnan vd. "Osman b. Fûdî'nin İhyâu's-Sünne Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2023), 85-113.
- Balogun, Ismail A. B. *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*. Lagos: Islamic Publications Bureau, 1975.
- Bâre, Osman Barâyima. *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*. Kâhire: Dâru'l-emîn, 2000.
- Bedmasay, Kâsım. "Siyâsatu't-ta'lim Nîcîriyye ticâhe Ta'limi'l-'Arabiyye". *el-'Arabiyye fî'l-Âlem el-Lugatu'l-'Arabiyyeye fî Nîcîrya*. ed. Abdalbâkî Muhammed. 7/67-91. Riyad: Merkezu Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007.
- Bello, Muhammed. *İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*. y.y., ts.
- Bobkey, Sekine. *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-Garbî Hilale Karni 19 m*. Vahran: Külliyyetu'l-'ulûmî'l-insâniyye ve'l-hadâratî'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Çiftçi, Faruk - Soumana, Youssoufa. "Fennu'r-rase' ledey şu'arâ' el-karni'l-ışrîn fî garbi Ifrîkıyya". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 852-887.
- Demirbaş, Servet. "Kur'ân-ı Kerîm'de 'bel' edatının içerdiği manalar ve Türkçeye çeviri problemi". *Eskiye* 47 (2022), 765-788. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1039336>
- Dubois, Claude. "Site". *Büyük Lügat ve Ansiklopedi (Meydan Larousse)*. ed. Safa Kılıçoğlu - vd. 11/390. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1973.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 47-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Dursun, Davut. "Bornu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/293-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Bekir, Ali. *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya min 1750 ilâ 1960 'âmu'l-istiklâl*. Kano: Dâru'l-ümme li vekaleti'l-matbû'âtî, 2. Basım, 2014.
- Fâruk, Harun Ömer. *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî medineti İlorin ittîcâhâtuhu ve hasâisuhu'l-fenniyye*. el-Câmi'atu'l-İslâmiyye el-'âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Galadançi, Ahmet Sait. *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*. Kano: Şirketu Dâri'l-umme, 2016.
- Gilbert, Erik - Reynolds, Jonathan T. *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Görgün, Hilal. "Hevsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/278-281. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

- Hasan, Yusuf Fadıl. "el-Cüzûru't-târihiyye li'l-'alâkât el-'Arabiyye el-İfrîkiyye". *el-'Arap ve'l-Afrika*. 27-45. Beyrut: Merkezu dirâseti'l-vahdeti'l-murabbiyye, 1987.
- Hiskett, Mervyn. "Kuzey Nijerya". çev. Kadir Özköse. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2004), 249-260.
- Hiskett, Mervyn. "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları". çev. Kadir Özköse. *Dini Araştırmalar* 7 (2004), 357-366.
- Hiskett, Mervyn. *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usman dan Fodio*. Evanston: Northwestern University Press, 1982.
- Hunwick, John O. - vd. *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- İbn Fûdî, Abdullah. *Manzumetu misbâhu'r-râvi fi 'ilmi'l-hadîs*. thk. Muhammed Mansur İbrahim. Sokoto: Dâru'l-ilmi li't-tibâ'ati ve en-neşri, 2. Basım, 2005.
- İbn Fûdî, Abdullah. *Tezînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-ebiyât*. thk. Yahya Muhammed el-Emîn. Samaru Gusau: Dâru'l-ikra', 2013.
- İbrahim, Abdullah. *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye*. Kuveyt: 'Âlemu'l-Ma'rife, 1989.
- Îlûrî, Âdem Abdullah. *el-İslâm fi Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*. thk. Abdulhafiz Uladis. Kahire: Mektebetu'l İskenderiyye, 2014.
- Johnston, H. A. S. *Sokoto Halifeliği Dönemi Nijerya'da Etnik ve Dinî Çatışma*. çev. Kadir Özköse. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- Kadrimeri, Bâbekir Hasan. *Kitâbetu'l-luğâtî'l-İfrîkiyye bi'l-harfi'l-'Arabî*. Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006.
- Kadrimeri, Bâbekir Hasan - vd. *el-lugat fi İfrîkiyye*. Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006.
- Kani, Ahmed Muhammed. *Nijerya'da İslâmî Cihad*. çev. Ömer Gündüz. İstanbul: Şafak Yayınları, 1991.
- Kani, Ahmed Muhammed. *Sokoto Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları, 1986.
- Katanî, Fadiye Abdulaziz İbrahim. "el-Merâkizu'l-hadariyye fi karrâtî'l-İfrîkiyye". *et-Ta'lîmu'l-'Arabî el-İslâmî fi İfrîkiyye*. ed. Cafer Abdusselam. 67-117. Dâru'l-kelime li'n-neşri ve't-tevzî', 2015.
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Müslümanların Vazgeçemediği Eğitim Yuvası: Kur'an Okulu". Erişim 02 Eylül 2022. <https://afam.org.tr/afrikali-muslumanlarin-vazgecemedigi-egitim-yuvasi-kuran-okulu/>
- Kavas, Ahmet. "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi". *Osmanlı Araştırmaları XX*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000.
- Kavas, Ahmet. "Nijerya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/109-112. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Osman b. Fûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/466-467. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Sokoto". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/351-352. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Kintiba, George. "The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past". *International Journal of Humanities and Social Science* 8/10 (2018), 36-47.
- Köksal, Aydoğan. "Nijerya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/109-112. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Nahvu'l-kulûb*. thk. Mursî Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2. Basım, 1426.

- Limo, Ayşe. "Ta'limu'l-İslâmî el-'Arabî li'n-nisâ' fî Nîcîrya". *Nedvetu't-Ta'limi'l-l-İslâmî fî İfrîkîyya* 14 (1988), 135-139.
- Mekkî, Abdurrahman Muhammed Ali. *Muessesâtü't-Ta'limi'l-l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*. Câmi'atu Hartum, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Miskin, Ticani. "el-Lugatu'l-'Arabîyyeye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîlî'l-intişâr". *el-'Arabîyye fî'l-Âlem el-Luğatu'l-'Arabîyyetu fî Nîcîrya*. ed. Abdulbâkî Muhammed. 7/11-33. Riyad: Merkezi Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007.
- Muâz, İbrahim Yusuf. *Melâmihi Tetavvuri's-şî'ri'l-'Arabî fî Vilâyeti Kaçina (Nijerya)*. Omdurman: Ummu Durman İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Muhammed, Bâbâ Yunus. *Silsiletu Fehârisi'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyye XXXVII: Fihrisu mahtûtâtî mektebetu Câmi'ati İbadan-Nîcîrya*. thk. John Hunwick. Londra: Muessetu'l-furkân li't-türâsî'l-İslâmî, 2001.
- Muhammed, Bâbâ Yunus. *Silsiletu'l-Fehârisi'n-Nîcîrya I Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Vesâiki'l-Kavmiyye en-Nîcîrya bi Kaduna I*. thk. John Hunwick. Londra: Muessetu'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 1995.
- Muslu, Ramazan. "Kuşeyrî'nin Nahiv İlmine Dair Tasavvufî Yorumu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2009), 65-76.
- Nur, Said. *el-Mu'ârazâtü's-Şî'riyye fî'l-edebî'l-'Arabî en-Nîcîrî (İntâcu'l-udebâ'i Sokoto ve Kano nemûzecen)"*. Malezya: Câmi'atu'l-medineti'l-'âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*. Beyrut: y.y., 3. Basım, 1980.
- Okolo, Bertram A. "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary". ed. Hiroshi Nara ve Hope Goldman. *Kansas Working Papers in Linguistics* 6 (1981), 99-125.
- Osman, Ahmet el-Hâc, Abdullah Muhammed. "el-Hasâisu'l-'âmme li's-şî'ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevâ ve Yoruba: Nazaraton mukârane". *et-Tecdîd Cami'atu'l-İslâmiyyetu'l-'Âlemiyye*, 112-147.
- Özköse, Kadir. "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 153-168.
- Özköse, Kadir. *Sûfî Dâvetten Devlete Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Soumana, Youssoufa. *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- T.C. TB, Ticaret Bakanlığı. "Nijerya Ülke Profili". Erişim 21 Nisan 2025. https://ticaret.gov.tr/data/5f15a2e513b876d3e4564f83/Nijerya%20Ülke%20Profili_2024kasim.docx.pdf
- Trimingham, J. Spencer. *A History of Islam in West Africa*. Oxford: Oxford University Press, 1962.
- Zevke, Muhammed Hamis. *Coğrafiyyetu'l-'âlemi'l-İslâm*. İskenderiyye: Dâru'l ma'rifeti'l-câmi'ıyye, 2000.